

מפני מה שנו התנאים את גבולותיה של ארץ-ישראל?

מאיר בר-אילן

מבוא

מחקר גבולותיה של ארץ-ישראל זכה לעדנה עם גילוייה של 'ברייתא דתחומין' בצורת כתובת פסיפס בבית-כנסת שנחשף בשדות עין-הנצי"ב, מקום שסוברים, כי רחוב היה שמו. מזה זמן רב זכתה הברייתא שיתעמקו בה החוקרים עד למאוד בשל העובדה כי כוללת היא רשימה מפורטת, המתארת את גבולותיה של ארץ-ישראל בתקופת המשנה. והנה, דומה, כי דווקא בשל ההתעסקות המפורטת בברייתא זו, לא זכו יתר תיאורי הגבול לעיון מדוקדק, והעדויות הנאמנה לכך היא העובדה, שתיאורי גבולות הארץ, הידועים ממקורות תנאיים אחרים, כמעט ולא נדונו בספרות המחקר לבד מאזכור תפוז בהערות שוליים אחדות. לאמר, גבולות הארץ האחרים לא נבחנו אלא אגב הדיון העיקרי בברייתא ה'מרכזית' לעניין זה.

לא זו אף זו. בשל טיבה של רשימת תחומיה של ארץ-ישראל, נגרר הדיון, ובצדק, לשאלות בעלות עניין מוגדר: תחילה נעשה הבירור הטכסטואלי-פילולוגי, הזיהוי הגיאוגרפי בהמשך, ורק לאחר מכן נתברר מוצאו ההיסטורי של תוואי הגבול. בכל זאת, נראה כי בחקירות אלו אין די, וי' זוסמן, מרא דהא שמעתתא, אשר הקדיש עיון מרובה בעניינינו, כבר סיים את פרשת מחקריו בלשון זו: 'מצפה עדין הברייתא לגיאוגראף ההיסטורי המקצועי... ואילו מלוא משמעותה ההלכתית של הברייתא ומקומה במערכת הלכות שביעית ומעשרות ותולדותיהן טעונים עדיין בירור מיוחד'.¹

דומה אפוא שניתן להעיר על סוגיית תחומיה של ארץ-ישראל ממספר נקודות תצפית חדשות. ראשית, יש מקום לעיון ספרותי בתיאורי הגבול השונים לשם השגת 'מבט-על', ביקורת כוללת ביחס לתוואים השונים, וברייתא דתחומין בכלל. שנית, שומה עלינו לבחון את ה'אחיזה במציאות' של תיאורי גבול אלו, שכן התנאים, כידוע, היו מורי הלכה ולא מורים לגיאוגראפיה. ולבסוף, ראוי להחיל את הבקורת הצורנית על ראשיתה של משנת מסכת גיטין בנסיון לעמוד על מקורו של תיאור הגבול המופיע במשנה. ובכן, נעיין תחילה בגבולות השונים של ארץ-ישראל, הידועים מתורתם של התנאים, לאחר מכן נפנה לעיין בהערכתם הכוללת, ונסיים בעיון צורני בראשיתה של משנת גיטין.

1. י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית-שאן – סקירה מוקדמת', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 88-158; הנ"ל, 'ברייתא ד"תחומי ארץ ישראל"', תרביץ, מה (תשל"ז), עמ' 213-257 (הציטוט מעמוד 255). להלו: זוסמן.

א. תוואי הגבול השונים

בשל החשיבות היתרה המיוחסת לברייתא דתחומין, ייפתח הדיון בעיון מחודש בסוגיה זו, תוך מגמה מכוונת שלא לחזור שלא לצורך על כל שנכתב בעניינה.²

(1) ספרי דברים, פיס' נא (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 117), ומקבילות שנו חכמים: תחומי ארץ ישראל, עד מקום שהחזיקו עולי בבל: פרשת אשקלון, חומות מגדל שרשן, דור, וכו'.

כדאי לבחון ברייתא זו מן ההיבט הספרותי על מנת לספק קנה־מידה של התייחסות אחידה לכלל הגבולות. ובכן, 'ברייתא דתחומין' עשויה כך: תחילה מובאת כותרת, המבארת את האמור להילמד להלן, ולאחר מכן מובא תיאור הגבול כמובטח בכותרת. הכותרת עצמה חלוקה לשניים: תחילה תיאור מוגדר, 'תחומי ארץ ישראל', והמשכה תיאור בעל משמעות היסטורית, 'עד מקום שהחזיקו עולי בבל'. ואכן, חלק שני זה לכותרת ידוע רק מן הספרי ומן הירושלמי שביעית פ"ו ה"א, ל"ו ע"ג, ואינו מופיע במקבילה שבתוספתא שביעית ד, יא (מהדורת ליברמן, עמ' 181). ואולם, אין עלינו חובה לקבוע מה היה הנוסח 'המקורי' של הברייתא, ודי לנו בכך, שחלק מהתנאים שנו את גבולות הארץ בליווי הערה היסטורית.

ובכן, התנא הכיר, שהגבול האמור היה תלוי בנסיבות היסטוריות, ועל כן ביאר, שמביא הוא את הגבול מתקופה מסוימת דווקא: זהו לדבריו הגבול שהחזיקו בו עולי בבל, ולא הגבול שהחזיקו בו עולי מצרים, הבחנה הידועה ממשנת שביעית ו, א. ברם, כבר הראו מומחים לדבר, כי למרות השנוי בכותרת, אין לתלות את הרשימה בעולי בבל, לפי שמאוחרת היא להם בשנים מרובות.³ אם כן, דומה כי מה שעשו התנאים כאן בהוסיפם את הערתם ההיסטורית, היה תיאור המציאות בימי חייהם בצורת היטל על העבר. דומה כי נעשה הדבר משיקולים של הקניית חשיבות לתופעה חדשה יחסית באמצעות הצגתה כישנה, כדרך כל חברה מסורתית המכבדת את הזיקנה ואת המסורות הישנות על פני אלו המתהוות בימיהם.⁴ כיוצא בזאת, מוצאים אנו במשנת קדושין ד, א: 'עשרה יוחסין עלו מבבל: כהני לויי ישראל וכו', ודומה כי אף שם לפנינו הטלה לאחור של תופעה חברתית, שאינה כה ישנה כפי שהיא מתוארת בכותרת הדברים.⁵ לאמור, הכותרת ההיסטורית

2. אין אפשרות לסקור את כל הספרות הענפה בעניין זה, ודי לנו, לפיכך, לציין למאמריו של זוסמן לעיל המפנה בהערותיו לכל קודמיו. נציין כאן עוד: פ' נאמן, תחומי ארץ ישראל לפי ספרות חז"ל, ירושלים, תשל"ט; נ' עמינח, 'איזו היא ארץ ישראל לדעת ר' יהודה הנשיא?', אור המזרח, לב (תשמ"ד), עמ' 21-47; וראה עוד להלן.

3. זוסמן, עמ' 252; ז' ספראי, 'לשאלת תחומי ארץ־ישראל החייבים במצות התלויות בארץ', ספר יובל לכבוד יוסף דוב הלוי סלובייצ'יק (עורך: ש' ישראלי ואחרים), ירושלים תשמ"ד, עמ' תתרצז־תתשיט. תן דעתך, כי המגיעים למסקנה זו הלכו בדרכים שונות, ויש לציין שדרכו של ספראי נראית מבוססת יותר מבחינה מתודולוגית.

4. אפשר כי התנאים ידעו שלא היה זה גבול עולי בבל ממש, שכן אף הם היו בקיאים בתנ"ך, והמונח 'עולי בבל' שימש בפיהם שם הכולל את העולים עצמם ואת צאצאיהם בימי הבית השני.

5. ראה: מ' בר־אילן, הפולמוס בין חכמים לכהנים בשלהי ימי בית שני, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר אילן, רמת־גן תשמ"ב, עמ' 10 ואילן.

בשתי ההלכות משקפת נסיון מכוון של התנאים להציג את גבולות הארץ, כמו גם את המבנה של החברה בארץ זו, כתופעות עתיקות, אף כי בפועל גילן צעיר יותר. לאחר הכותרת המקדימה מתוארים גבולות הארץ באמצעות רשימה בת למעלה משלושים שמות מקומות לאורך גבולותיה של הארץ.⁶ הרשימה נועדה לתאר תחום גיאוגרפי מוגדר, וסדר המקומות בה מסודר כ'התקדמות' בגבול הגיאוגרפי הסיבובי. התנא מתאר את גבולות הארץ בציינו שמות מקומות של ערים, הרים, מצודות, נחלים, דרכים, תלים ועוד.⁷ ניכר מדברי התנאים כי השתדלו הם מאוד שהמקומות יהיו מזוהים בתכלית, וזאת למדים אנו מכך, שרוב ציוני המקומות אינם רשומים כמלה אחת בלבד, כי אם באים הם בלוויית מלה או שתיים המכוונות לסימון מדויק, או שמוספת דל"ת הזיקה הארמית (במקום שי"ן העברית), לציין סמיכות ושייכות.⁸ רמת הפירוט של הרשימה הגיאוגרפית משתנה בהתאם לגבולות הארץ: פירוט רב בגבול הצפוני של הארץ, פחות

6. המקבילות השונות חלוקות בשאלת המספר המדויק, שכן היו שהוסיפו מקומות והיו שגרעו, ואגב כך הוכנסו שמות שלא למקומם ה'נכון', בין אם עשו זאת הסופרים ובין אם החוקרים עצמם.

7. ציוני גבולות הנחלות העתיקים רמוזים עדיין בשמות עצמם: הר שימש גבול (השווה ג'בל בערבית), כשם שהנחל היווה גבול בין נחלות. דומה כי 'תרנגולא עילאה דקיסרי' אינו אלא ההר בדמות (כרבולת של) תרנגול מעל קיסרי בצפון, ואין לכך כל קשר לענייני פולחן. (השווה לשם 'גמלא', היינו רכס הדומה ל[דבשת של]גמל, וקרובים שני הרכסים להיות דומים באופיים ובשם. לקריאת שמות מקומות על שם בעלי חיים השווה: סוסיא, נמרין, עין גדי, עין עגלים, דבשת, צור עורב, סלע עיטם, בית חגלה, צפורי ועוד.) נראה, שהכוונה להר המתנשא מעל למקום, שעליו נבנתה מצודת 'קלעת נמרוד' ברבות הימים. כעין זה המקום 'קצטרא (או 'קצרא') דגלילא', היינו הר מתנשא ועליו מצודה, וכן בכתובת מכית הכנסת, שורה 12 (זוסמן, עמ' 126), 'היא קסטלה', (אך ראה מה שהעיר על כך ר"ש ליברמן, תרביץ, מה [תשל"ו], עמ' 62).

בניגוד למוצע כאן ראה: ש' דר, 'יישובי החרמון בתקופת המשנה והתלמוד', ש' אפלבאום (עורך יחד עם אחרים), החרמון ומרגלותיו, הוצאת המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית, תשל"ח, עמ' 151-157; צ' אילן, 'פסגת הר חרמון 1974', שם עמ' 208-216; ב"צ לוריא, 'שש ערים עבריות במורדות החרמון', ב"צ לוריא (עורך), ספר אברהם אבן-שושן, ירושלים תשמ"ה, עמ' 185-197. הצעותיהם השונות נופלות מן הטעם הפשוט, שאין המקומות המזוהים על ידם בולטים כל צרכם, כדרך יתר תוואי הגבול כבריייתא. (אילן כותב [שם, עמ' 214]: 'בעבר היו שניסו לזהות את המקום עם קלעת-נמרוד או אתר אחר כלשהו בסביבתו', ואיני יודע למי כוונתו.) לאור זיהוי זה נראה שהמקום הקודם לו 'כרכא דבר סנגורא', לאמור, מבצרו של זינדורוס, אינו אלא המקום עליו נבנה לימים מבצר הבופור. דעה זו מתחזקת למקרא דברי ש' אפלבאום, 'כתובות יווניות מהר חרמון', החרמון ומרגלותיו, עמ' 180-184.

8. אך מקומות בודדים מצוינים במלה אחת (בכל הגרסאות) כגון 'כברתא', 'תוקרת' ועוד, כך הם כתשעה שמות מארבעים (לערך 23%). ציון במלה אחת מקשה, כמובן, על זיהוי המקום. לעניין זה השווה לצורת פירוט רשימת סממני הקטורת המפורסמת מן התפילה והשנויה בכריתות ו ע"א: 'פיטום הקטורת: הצרי והציפורן' וכו', מכלל אחד-עשר הסממנים רק אחד מצוין בשתי מלים: 'שיבולת-גנד'. רק בהמשך מוספים עוד שבעה סממנים ומהם בעלי שמות בני שתי מלים, שהמלה השנייה מכוונת לציון מקורו של החומר: 'יין-קפריסין', 'מלח-סדומית' ו'כפת-הירדן'. בסך הכל, כשבעה שמות מכלל שמונה-עשר (לערך 39%) הם שמות כפולים (לעומת 77% ברשימת המקומות שלפנינו).

הימנו בגבול המזרחי, וכמעט ללא כל פירוט בפאה הדרומית של ארץ ישראל, היינו, סדר יורד של רמת פירוס.⁹ תחילתה של הרשימה ב'פרשת אשקלון', המשכה לאורך חוף הים והגבול היבשתי בצפון, והרשימה סובבת את ארץ ישראל בסדר מעגלי הנע בכיוון מחוגי השעון, משמאל לימין: מערב־צפון־מזרח־דרום.¹⁰ סופו המעגלי של התוואי הגיאוגרפי ב'דרך הגדולה ההולכת למדבר', היינו דרך המדבר הבאה מזרם ונפגשת בפרשת הדרכים הסמוכה לאשקלון.¹¹ הווי אומר, גבולות הארץ מתוארים בז'אנר ספרותי של רשימה כדרך

ייתכן ללמוד מכאן, כי יש להעדיף קריאות המצרפות שני שמות כציון למקום אחד, על פני האפשרות כי לפנינו שני מקומות המצוינים כל אחד במלה אחת. כך, לדוגמא, קורא ש' קליין (תחומי ארץ ישראל כמשנת התנאים, בתוך: גבולות הארץ, ירושלים תשכ"ה, עמ' 126) 'מיספ' ו'ספנתא' בנפרד, אך נראה כי הצדק עם זוסמן (עמ' 234-236), הרואה בהם שם אחד. מאידך גיסא, בכך יותר ספקו של זוסמן (עמ' 234-236), השוקל קריאה רצופה (בניגוד לקודמיו): 'ורקם טרכון זימרה דמתחם לבוצרה'. השיקולים ה'רשימתיים' והסטטיסטיים מלמדים, כי שני שמות לפנינו (וי"ו החיבור החסרה כאן אינה מעלה ואינה מורידה).

9. על חוסר האיזון ברמת הפירוס של הרשימה עמד זוסמן, עמ' 246, הערה 230, בעוד כאן מוספת ההדרגתיות בפירוס מעין הידוע מרשימות אחרות. (השווה, למשל, את דרגת הפירוס בתורה באשר לבעלי־החיים האסורים באכילה: פירוס רב של בעלי הכנף, מתן כללים באשר לבהמות תוך ציון שמות אחדים, ואי ציון כלשהו של בעל־חיים ימי (בכל התנ"ך, פרט ל'דג' ו'לוייתן'! וראה ויק' יא; דב', יד). דומה כי מכאן יש ללמוד כי בעוד שהגבול הצפוני המפורט משקף היכרות של ממש, הרי שהגבול הדרומי הינו ערטילאי, ולא נועד אלא ל'השלים' את התיאור הסיבובי (עליו ראה עוד להלן).

10. השווה לסדר תחומי בית שאן: דרום־מערב־צפון־מזרח, שעליו עמד ספראי (לעיל הערה 3). סדר זה תואם לתפישה המקראית המשתקפת בכמדבר לד: 'פאת נגב - גבול הים - גבול צפון־גבול קדמה'. נראה כי סדר זה מושפע מן התפישה העתיקה על אודות הכיוונים. בתפישה זו הרי העומד כשפניו למזרח, הדרום הוא לימינו והצפון לשמאלו (כך, למשל, בבראשית יד, טו: 'וירדפם עד חובה אשר משמאל לדמשק'). אם כן, פותחים בתיאור הימין, היינו דרום. ראה עוד: א' קימרון, 'שמות רוחות השמיים במקורותינו הקדומים', בית מקרא, פ (תש"ם), עמ' 41-47; מ' הראל, 'האורינטציה הגיאוגרפית ושימוש המפה בארצות המקרא', ישראל - עם וארץ, א (תשמ"ד), עמ' 157-168.

11. על הקשיים ביחס לעניין זה, ראה: זוסמן, עמ' 256. מקום אחר, שבו משמשת הדרך גבול, הוא בצפון. בתוספת אהלות יח, יד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 617) אמרו: 'ההולך מעכו לכזיב: מימינו למזרח הדרך טהורה משום ארץ העמים, וחייב במעשר ובשביעית עד שתידוע שהיא פטורה, משמאל למערב הדרך טמאה משום ארץ העמים, ופטורה מן המעשרות ומן השביעית עד שתידוע שהיא חייבת'. (לעניין הגרסה כאן ראה: ר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ג, ירושלים תרצ"ט, עמ' 158-159, אך ביאורו 'המשלים' בין הגרסאות ההפוכות דחוק ביותר ואינו מסתבר). נראה כי דרך אחרת רשומה בכרייתא זו, והכוונה ל'נקובתא דעיון' (או 'נקובתא', או 'נקבתא'). כלומר, הדרך הסמוכה לעיון, דרך החצובה בהר ומנקבת אותו. בימינו שרד השורש בשמות הערביים לדרכים שהם 'נקב', היינו מעלה חצוב בהר. ראה: ר' פרנקל וי' פינקלשטיין "מקצוע צפונית מערבית של ארץ ישראל" בכרייתת התחומין, קתדרה, 27 (תשמ"ג), עמ' 39-46; ר' צדוק, 'הערות לשוניות ב"מקצוע צפונית מערבית" בכרייתא של תחומי ארץ ישראל', שם, עמ' 47-48.

רשימות נוספות המוכרות מספרות התנאים עצמה וממקורות ספרותיים אחרים.¹² דומה כי אגב ברייתא זו זוכים אנו להכיר גם את האופק ההיסטורי וגם את האופק הגיאוגרפי של התנאים. אופק היסטורי כיצד? – הכותרת המובאת לפנינו מציגה את עמדתם של התנאים בדבר נקודת הזמן של חידוש החברה. ההלכה (והתורה), תקופה אשר החלה, לדעתם, עם עליית עזרא וסיעתו מבבל.¹³ לאמור, אם אירע דבר מה בעל משמעות לחיים היום-יומיים של תלמידי החכמים בארץ-ישראל בתקופת המשנה, הרי שנחשב הוא כדבר שאירע בימיהם של עולי בבל, או מאוחר יותר, אך לא קודם לכן. אשר לאופק הגיאוגרפי המשתקף בעד רשימה זו, ניכר שחכמים הכירו היטב את גבולות עולמם שלהם: ארץ-ישראל.¹⁴ ואולם, נשובה ונתרכזו שנית ברשימה המפורטת המתארת את גבולות הארץ.

דומה כי מוצאה של רשימה זו עשוי להילמד מתוך השוואה לתיאורים גיאוגרפיים-הלכתיים דומים. כך, למשל, בתוספתא שם, קודם לרשימה המפורטת, קוראים אנו: 'עירות מותרות בתחום ניוי (קרא : נווה), ונאסרו...עירות האסורות בתחום ציר (קרא: צור)...עירות שחייבות במעשרות בתחום סוסיתא, וכו'. ברור, כי פרטים אלו היו בעלי משמעות הלכתית מקומית, וחסרי כל חשיבות ביחס לבין הארץ, הגר הרחק משם, ומסתבר כי לפנינו מסורות מקומיות, שיצאו מיהודים יושב צור, נווה וסוסיתא. אם כן אפוא נראה, שהרשימה שלפנינו, העוסקת בפירוט גיאוגרפי, המתייחס לכלל ארץ ישראל, יצאה מחכמים, שהכירו מסורות מקומיות שונות, המתארות, כל אחת בתחומה ומקומה הגיאוגרפי, את הגבול בין ארץ-ישראל לבין חוצה-לארץ. אחד תיאר את גבולות הארץ בסמוך למקומו בדרום, והאחר תיארם בסמוך למקומו בצפון, באו חכמים ואיחדו את התיאורים השונים עד שנתקבל תיאור המקיף את ארץ-ישראל כולה. נראה, כי על מנת ללמד הלכה לכלל תושבי ארץ-ישראל, באו התנאים ומיזגו את כל התיאורים המקומיים לתיאור אחיד ומרכזי. היינו, איחוי מסורות מקומיות למערכת כלל-ארצית אחת, תופעה שאינה שונה מהותית מכלל איסוף הלכותיה של המשנה. דומה כי אך מגוחך יהיה לתאר את התנאים כמשלחת מחקר מדעית מודרנית היוצאת לסקר בעקבות גבולותיה האבודים של ארץ-ישראל. מסתבר כי אין קו הגבול המתואר כאן משקף מהלך בפועל של חכמים לאורך נתיבו, ובפרט אמורים הדברים אחר שאין לשער מציאות דרך המוליכה לאורך

12. האופי ה'רשימתי' של החומר הספרותי ניכר אף ממיעוט הפעלים בברייתא כבכלל הכתובת מבית הכנסת, כפי שמציין זאת זוסמן בתרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 148. על סדר פנימי (בוטאני), ביחס ל'פירות האסורין בבית-שאן', שבכתובת זו, ראה: "פליקס", "הפירות האסורין בבית-שאן", סיני, צו (תשמ"ה), עמ' יח-כח. על כלל הרשימות וטיבן, ראה מאמרי: 'אופייה ומקורה של מגילת תענית', סיני, צח (תשמ"ו), עמ' קיד-קלז (ובמיוחד מעמ' קיט ואילך).

13. ראה: 'תבורי', התקופה הפרסית בעיני חז"ל, מלאת, ב (תשמ"ד), עמ' 67-77.

14. השווה עוד לאופק הגיאוגרפי המשתקף מפסחים צד ע"א: 'תא שמע: מצרים הי' ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה, ומצרים אחד מששים מכוש, וכוש אחד מששים בעולם, ועולם אחד מששים בגן, וגן אחד מששים בעדן' וכו'. הרי כאן, על פי תפישתנו המודרנית, מציאות ודמיון משמשים בערבוביה.

הנתיב המתואר.¹⁵ הווי אומר, שוני התורה שבעל־פה ריכזו מסורות משלוש ארצותיה של ארץ־ישראל (כמתואר בשביעית ט, ב), מן הגליל, מעבר הירדן ומיהודה, ויצרו מהן רשימה אחת המתארת את כלל גבולותיה של הארץ.

מפני מה שנו חכמים ברייתא זו, ומדוע 'סטה' התנא מדרך המלך ההלכתית, שבה היה רגיל להלך, אל דרך המורה לגיאוגרפיה? דומה כי על כורחנו עלינו להודות שלמרות שאין העניין מוזכר בברייתא כלל, הרי שהברייתא נשנתה לא רק למען ידיעת גבולות הארץ גרידא, כי אם לשם מטרה הלכתית: למען ידעו הבריות היכן יש לנהוג במצוות הנהוגות בארץ־ישראל. לאמור, התיאור הגיאוגרפי לא נוסד אלא לשם מטרה הלכתית, והעדים על כך הם שניים: התנאים עצמם, ובעלי הכתובת מבית הכנסת ברחוב. דעת התנאים נלמדת מן המקום, שבו מופיעה הברייתא – תוספתא שביעית, מסכת הלכתית, הנוהגת, כידוע, בארץ־ישראל בלבד. ולא מהם בלבד מתברר העניין, אלא מתאשר הוא מן האופן, שבו מוצגת הברייתא בכתובת. תחילת הכתובת בבית־הכנסת ברחוב היא כדלהלן: 'שלום. הפירות הללו אסורין בבית שאן בשביעית, ובשאר שבוע מתאסרין (=מתעשרין) דמי'. הכתובת ממשיכה שם ברישום ירקות, אחר־כך מוזכרות העיירות השונות שבהן מותרים הפירות או אסורים, ורק לאחר מכן מובאת הברייתא שלפנינו. הווי אומר, הברייתא נועדה לתאר את גבולותיה של ארץ־ישראל בקשר למצוות התלויות בארץ.

כנגד האמור כאן ניתן לטעון שתי טענות לחילופין: האחת, מה צורך לומר, שהברייתא נשנתה ביחס להלכותיה של ארץ־ישראל? הרי הכל יודעים כי כך הם הדברים. והשנייה, מניין לנו שאכן הברייתא תלויה במצוות הנוהגות בארץ־ישראל, הלא אין עניין זה מוזכר בה בפירוש? כיוון שכל תשובה כאן נראית בעיני קודם זמנה, נבוא לבחון תיאורי גבול אחרים המוזכרים במשנת התנאים.

(2) תוספתא חלה ב, יא (מהדורת ליברמן, עמ' 282)

עד כמה מפורט ויסודי הוא תיאור הגבול המובא לעיל מחד גיסא, ועד כמה חסרה המסורת שלפנינו מאידך גיסא, יש ללמוד מהלכה אחת המובאת בתוספתא חלה: אי זו היא ארץ, ואי זו היא חוצה לארץ? כל השופע מטורי אמנים ואילך – ארץ־ישראל; מטורי אמנים ולהלך – חוצה לארץ.

הכותרת לתיאור מנוסחת כשאלה כדרך מקומות נוספים בדברי חכמים, כגון בברייתא בשבת יג ע"ב: 'תנו רבנן: מי כתב מגילת תענית? אמרו: חנניה בן חזקיה וסיעתו שהיו מחבבין את הצרות'. ומסתבר כי כותרת המוצגת בצורת שאלה, שוות־ערך היא לכותרת הצהרתית, אין ביניהן ולא כלום, לבד מדרכי הצגה דידיקטיים.

ואשר לגופה של המסורת, הרי שהיא ידועה אף מתוספתא תרומות ב, יב (מהדורת ליברמן, עמ' 114), ודומה כי מקום הופעתה הכפול בסדר זרעים משקף אף כאן גבולות, אשר נשנו לעניין מצוות התלויות בארץ. נראה שהתנאים הכירו מסורות שונות שהילכו בעם על אודות גבולות הארץ. כדרכם בכלל נהגו הם בשיטת 'הילכך נימרינהו לכולהו',

15. לאמור, בניגוד לתיאור הרישום הגיאוגרפי במגילת הנחושת, לדוגמה, תיאור היסטורי המשקף כנראה, מהלך בפועל לאורך המקומות הגיאוגרפיים הנזכרים בו. ראה: ב"צ לוריא, מגילת הנחושת ממדבר יהודה, ירושלים תשכ"ד, ועיין על כך במאמרי הנזכר לעיל, הערה 12.

והביאו בפני תלמידיהם מסורות שונות ביחס לגבולות הארץ. כך גם נהגו התנאים בחילוקי הלכות, תופעה הניכרת היטב במחלוקות, שצוינו בהן שמות החולקים: פלוני אומר כך ואלמוני אחרת. נמצאנו אומרים, שאף כאן אירע מעשה דומה: התנאים הביאו מסורת אחת ביחס לגבולות הארץ (תוספתא שביעית ד, יא), ולא הרחק ממנה הובאה מסורת אחרת (תוספתא חלה ב, יא). נבוא אפוא לבחון מסורת נוספת ממקור שונה העוסקת בגבולותיה של ארץ-ישראל.

(3) שביעית ו, א וחלה, ד, ח

לפנינו שני מקורות הנמסרים כאן במקביל בשל קרבתם היתרה. נעיין בהם, ולאחר מכן נעריכם יחדיו.

חלה ד, ח	שביעית ו, א
רבן גמליאל אומר:	
שלוש ארצות לחלה	שלוש ארצות לשביעית,
	כל שהחזיקו עולי בבל
מארץ ישראל ועד כזיב – ...	מארץ ישראל ועד כזיב – ...
	וכל שהחזיקו עולי מצרים,
מכזיב ועד הנהר ועד אמנה – ...	מכזיב ועד הנהר ועד אמנה – ...
מן הנהר ועד אמנה ולפנים – ...	מן הנהר ומאמנה ולפנים – ...

דומה, כי עיון קל בשתי משניות אלו מביא לכלל מסקנה, כי שתיהן מבוססות על תשתית גיאוגראפית – הלכתית אחת, אך יחד עם זאת חובה לבחון את ההבדלים הקלים שבין שתי המשניות (לבד מחילופי הגרסאות בסיום משנת חלה).¹⁶

התופעה הראשונה המזדקרת לעין היא העובדה, שלפנינו הלכות בעלות אופי יחסי, שכן הן אמורות בלשון 'שלוש ארצות לשביעית' או 'לחלה', ומכאן שאין זה הדין ביחס למצוות האחרות התלויות בגבולות הארץ. לאמור, התנאים הטיבו לדעת, כי גבולותיה של ארץ-ישראל לעניין אחד, אינם זהים בהכרח גם לעניין אחר.

תופעה זו של גבול 'יחסי' מתגלה בהלכה המיוחדת של התנאים העוסקת במעמד ההלכתי של שטח המצוי מעבר לגבולה הצפוני של ארץ-ישראל. בעוד שגבול הארץ בצפון נמשך לפי הברייתא דגבולין לאורך נחל געתון, הרי שלעניין שביעית וחלה קבעו חכמים כי ארץ-ישראל נמשכת עד כזיב (כ"מ ק"מ צפונית לנחל געתון). צפונית לשטח זה שדינו כארץ-ישראל ממש, משתרע שטח בעל מעמד הלכתי דור-ערכי, בין כזיב לבין הרי אמנה, שהם, כנראה, הרי מול הלבנון.¹⁷ בשטח זה נוהג דין 'ביניים', בין לעניין שביעית

16. לכלל חילופי הנוסח כאן ולמקבילות, ראה: משנה זרעים עם שינויי נוסחאות... 'זק"ש, מכון התלמוד הישראלי השלם, ב, ירושלים תשל"ה, עמ' נ, שנה. אשר לקשיים המרובים ולהצעות השונות במשניות אלו, ראה: 'הרשקוביץ, 'משנת הגבולין', ארשת, א (תש"ד), עמ', קפא-קפט.

17. בזיהוי 'אמנה' נחלקו המפרשים. ראה, בין היתר: ערך 'ארץ ישראל', אנציקלופדיה תלמודית, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' קצט-ריג' י"ז הורוביץ, ארץ ישראל ושכנותיה, וינה תרפ"ג, עמ' 53. ברם, מאחר והזיהוי הרווח (סמוך לגבולה של תורכיה!), נראה בלתי תואם לכל מציאות שהיא מחד גיסא, בעוד שספראי (לעיל, הע' 4), פרנקל ופינקלשטיין (לעיל, הע' 11), מזהים שמות

(‘נאכל, אבל לא נעבד’), ובין לעניין חלה (‘שתי חלות, אחת לאור ואחת לכהן’). ואולם, מעבר לכך, ‘מן הנהר ועד אמנה ולפנים’ (בשביעית ‘ומאמנה’), היינו כל השטח הפנימי שמהנהר הגדול, נהר פרת, ועד הרי אמנה – הרי הוא חוץ־לארץ גמור.

והנה, האופי החלקי של הלכות אלו מתברר מהתייחסותן למצוות חלה ושביעית בלבד. לאמור, גבול המחוסר חד־משמעיות בתחום ההלכתי, תופעה הניכרת ביצירת שטח דו־ערכי מבחינה הלכתית, שטח שאינו חוץ־לארץ ואף לא ארץ־ישראל לכל דבר. לא זו בלבד, אלא שאין לפנינו במשנה תפישה הלכתית מעין זו ביחס לגבולות הארץ האחרים על אף שזו אמורה היתה להימצא. מפני מה לא הביאו התנאים הלכות דומות על השטחים שמעבר לגבול, מעין זו שלפנינו, בגבול המזרחי והדרומי של ארץ־ישראל? אין זאת אלא שלפנינו מסורת מקומית גלילית, אשר דוגמתה לא התפתחה, או שלא היתה מוכרת, בחבלי הארץ האחרים. הדעת נותנת, שהסיבה לכך היא התרכזות היישוב היהודי בגליל בעיקר לאחר מרד בר־כוכבא, תופעה גיאוגראפית, אשר ניתן למצוא כאן את השלכותיה ההלכתיות. לאמור, מיעוט האוכלוסיה בדרום הארץ ובמזרחה מצד אחד, וריבוי חכמים בגליל מצד שני הוליד, כנראה, לתופעה זו של יצירת חבלי ארץ בעלי אופי הלכתי דו־ערכי. הווי אומר, לפנינו מסורת מקומית, הדומה באופייה למסורות מקומיות אחרות שנידונו לעיל, הן הן המסורות שהולידו כמשוער את הברייתא דתחומין.¹⁸

והנה, דומה כי את השלמת התמונה והגבול לעניינינו ניתן לראות במה שאמרו חכמים בתוספתא שביעית ד, ו (מהדורת ליברמן, עמ' 180):

ואי זו היא ארץ ישראל? מנהר דרומה של כזיב והלך; סמוך לעמון ומואב [ול] ארץ מצרים – שתי ארצות הן: או נאכל ונעבד, או לא נאכל ולא נעבד.¹⁹

הרי כאן ‘השלמה’ למשנת שביעית דלעיל, השלמת תיאור גבולותיה האחרים של ארץ־ישראל. תחילה מוזכר הנהר המהלך דרומה לכזיב בצפון, היינו נחל געתון, הוא הגבול המוכר והידוע של ארץ־ישראל. לאחר מכן מוזכרות עמון ומואב במזרח ומצרים בדרום, ונמצא שלפנינו תיאור גבולותיה של ארץ־ישראל בהתאם להבטחת התנא המובאת בכותרת הדברים. ואולם, בעוד שבצפון ‘נוצרו’ (בין אם בידי העם, ובין אם בידי חכמים), שטחים בעלי משמעות הלכתית דו־ערכית, הרי שבצדדים האחרים מפריד הגבול בין הארצות השונות כבסכין: ‘או נאכל ונעבד, או לא נאכל ולא נעבד’. כלומר, או ארץ־ישראל או חוץ לארץ, ואין בתווך שטח בעל משמעות הלכתית דו־ערכית כלשהו. ובכן, הלכה זו שלפנינו עשויה במתכונת תיאור מלא של גבולות ארץ־ישראל, אף אם אין הדברים כך

יישובים שהיו בלתי ידועים עד כה מברייתא דתחומין בסמוך ל‘לבנון’ מאידך גיסא, מסתבר כי השטח, שלו נקבע מעמד דו־ערכי בהלכה, היה בין הגבול הרגיל לבין מקום כלשהו בכיוון הפרת (‘כל השופע מטורי אמניס ואילך’). הווי אומר, מוטב לזהות את ‘אמנה’ עם הרי מול הלבנון. ראה

עוד: M. Cogan ‘From the Peak of Amanah’, *IEJ*, XXXIV (1984), pp. 255-259.

18. ניתן להוסיף על כך, שמשנת חלה מובאת משמו של רבן גמליאל, בעוד שהמקבילה בשביעית מובאת אופן סתמי, עובדה המחזקת את האופי הכוללני של מסורת זו.

19. בסוגריים מלבניות הבאתי את הצעת הקריאה המתבקשת מן העניין גופו ומן המקבילה בירושלמי, כפי שהעיר ר״ש ליברמן על אחר.

בפועל. מכל מקום, אף כאן נעיין תחילה בכותרת, ונמשיך בפירוט הגבול. שני המקומות שווים בכך, שבשניהם אין התייחסות ישירה לשאלה, מדוע שנה התנא את גבולותיה של ארץ-ישראל, אך דומה, כי גם כאן, כמו בתוואי הגבול הקודם, צריכים אנו לומר כי הוא נשנה בשל מצוות התלויות בארץ. עניין זה מתבאר מאליו מתוך עיון במקום אחר, שבו הוזכרו במשנה עמון ומואב.

בידים ד, ג שנו חכמים: 'בו ביום אמרו: עמון ומואב, מה הן בשביעית? גזר ר' טרפון מעשר עני, וגזר ר' אלעזר בן עזריה מעשר שני... נמנו וגמרו: עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית'. אם כן אפוא אין עמון ומואב מוזכרות כברייתא שלפנינו אלא לעניין מצוות התלויות בארץ: שביעית ומעשרות.

והנה, עוד תופעה אחת מבדילה בין שתי המשניות המוקבלות לעיל. בעוד שבשביעית מובאת מסורת היסטורית: 'כל שהחזיקו עולי בבל... וכל שהחזיקו עולי מצרים', הרי שמסורת זו אינה קיימת במשנה המקבילה. לאמור, כעין החילוף בין המסורות השונות שנידונו לעיל כברייתא דתחומין, יש ששילבו את העניין ההיסטורי, ויש שלא עשו כן, הרי שכאן ניכרת אותה תופעה ממש בשתי משניות 'מקבילות', וקרובים הדברים להיות שווים.

בין כה וכה למדנו לדעת, כי גבולות הארץ עשויים במתכונת ספרותית דומה: תחילה כותרת, ולאחריה גבולות הארץ עצמן, פעמים בארוכה ופעמים בקצרה. עתה נעיין במסורת נוספת על אודות גבולותיה של ארץ-ישראל.

(4) גיטין א, ב

רבי יהודה אומר: מרקם למזרח ורקם כמזרח,

מאשקלון לדרום ואשקלון כדרום,

מעכו לצפון ועכו כצפון.

רבי מאיר אומר: עכו - כארץ ישראל לגיטין.

ברור כי לפנינו תיאור גבולותיה של ארץ-ישראל, אף אם שמה של הארץ אינו מוזכר בדבריו של ר' יהודה, כשם שתכלית התיאור במשנה אינה מבוארת בפירוש אלא מן ההקשר. ניסוח תיאור הגבול עשוי, כביכול, כתיאור גבולה של חוץ-לארץ: 'מרקם למזרח ורקם כמזרח, הרי זו חוץ לארץ', וכו'. ואולם, לעניינינו חשוב לברר מה בין משנה זו לבין תיאורי התוואי האחרים של ארץ-ישראל? כמה תשובות לדבר: (א) חסרון כותרת: (ב) רמת הפירוט של התוואי: (ג) היחסיות של הגבול. נפנה לעיין בהבדלים אלו לפי סדרם.

(א) גבול זה מחוסר כותרת. לכאורה, בפתיחה צריכה היתה לבוא כותרת, כגון: 'תחומיה של ארץ ישראל'; או 'תחומיה של חוץ לארץ'; כדרך הכותרות המקדימות הבאות לפני (רשימות ו) תיאורי הגבול. מה טעם אין כאן כותרת כבתיאורי הארץ האחרים?

(ב) בעוד שבברייתא דתחומין מופיעים הגבולות בדיוק נמרץ, יחסית, ובמקורות האחרים מתואר הגבול בקווים כלליים בלבד, הרי שלפנינו מעין תיאור ברמת ביניים. מוזכרים כאן שמות שלושה יישובים ב'פאתיה' של הארץ, אך ללא התייחסות למקומות שבאמצע. למעשה, תואמת מסורת זו לברייתא דתחומין, כמו גם ביחס לעכו, ערים הנחשבות כמצויות מחוץ לגבולות הארץ. רקם שבמשנה היא, כנראה, זו המוזכרת

בברייתא בשם 'רקם דגיאה' (=פטרה), קצה גבולה של הארץ בדרום ובמזרח גם יחד. אמנם במשנה ברור שהיא כחוף-לארץ בעוד שבברייתא אין העניין מפורט דיו, אך איני מוצא סיבה לומר כי קיימת כאן מחלוקת.

(ג) ברם, החלק המובא בסוף המשנה חשוב אף הוא. לדעת רבי מאיר 'עכו - כארץ ישראל לגיטין', ואם כן, למדנו פעם נוספת על גבולות יחסיים. לאמור, בעוד שלעיל נידונו גבולות הארץ באופן כללי, כמו גם גבולות הארץ המיוחדים לעניין שביעית וחלה, הרי שכאן מתוארים גבולות הארץ לעניין גיטין. אם כן, ר' מאיר אומר שגבולותיה של ארץ-ישראל שונים הם בהתאם לעניין. לעניין גיטין, עכו נכללת בארץ-ישראל, בעוד שלעניינים אחרים - אין היא חלק ממנה. הווי אומר, באותה שעה ממש 'סובלת' ארץ ישראל כמה קווי גבול, ואף כי מעניין לדעת כיצד נוצרו קווים שונים אלו, הרי שבתיאור העניין בזמן נקודתי - במקרה שלפנינו: תקופת התנאים - אין חשיבות לשאלה אימתי ומדוע אירעה 'התפצלות' הגבול לגבולות אחדים, כשם שחשוב להכיר בכלל התופעה. ובכן, אחר כל זאת ניתן לבחון את כלל קווי הגבול הנסקרים לשם כתינת השאלה מה היא מטרת תיאורי הגבול במשנת התנאים.

ב. הערכת ה'אחיזה במציאות' של הגבולות

בתפישתנו המודרנית מקובל לראות בגבול העובר בין ארצות שונות מעין קו דמיוני המחלק בין שתי ארצות, קו חד-משמעי אותו יכולים אף לראות בעין בצורת גדר תיל, חומה, וכיוצא בזה. בנוסף לכך, מקובל לתפוש את ההבדלים בין הגבולות השונים של ארץ כמשקפי פער בזמן. אין בין גבול אחד למשנהו אלא פער זמנים, והחוקר, אשר ישכיל לעמוד על השוני שבתפרוסת היישוב היהודי בתקופה התלמודית, עשוי לעמוד על מרב המשמעויות שבסתירות, כביכול, בין הרשימות השונות. בדרך זו הלכו החוקרים מראשית המחקר, וניתן למצוא את עקבותיה של שיטה זו בתלמוד גופו. כך, למשל, ביחס לברייתא הדנה בעיירות שבתחום צור (ירו' דמאי פ"ב ה"א, כב ע"ד), העיר אחד החכמים שם: 'הדא דאת אמר - בראשונה, אבל עכשיו יש סוסיתה, עיינוש' וכו', היינו, תחומים המשתנים בהתאם ליישובים היהודיים באותה שעה.

ואכן, תהיה זו איוולת להכחיש את המגמה ההיסטורית השלטת בהבנת רשימות גבולותיה של ארץ-ישראל, שכן אנו רואים בעינינו, כי גבולותיה של ארץ ישראל הם עניין גמיש ואף 'נזיל'. ואולם, דומה, כי אין להתעלם מכל אותן מלים המלמדות מה היה ייעודו של תיאור-גבול כלשהו. לאמור, את הפרשה הזאת של תיאור גבולות הארץ יש לבחון לא רק מן ההיבט ההיסטורי, כי אם גם מתוך הרקע ההלכתי והפונקציונלי שלה, כפי שהיא מופיעה במקומות שונים בספרות התנאית. כלומר, השאלה הנשאלת עתה אינה רק מתי נשנו הלכות אלו העוסקות בגבולות הארץ, אלא גם: מפני מה שנו חכמים במשנה את גבולותיה של ארץ-ישראל?

נראה שמטרת חכמים בקביעת גבולות הארץ היתה קודם כל לשם קביעת התחום שבו נוהגות המצוות התלויות בארץ: שמיטה, תרומות, מעשרות וחלה. דבר זה מובן הוא מאליו הן ביחס להלכות אלו, והן מן המקומות שבהם נישנו תיאורי הגבול בספרות התנאים. ואולם, לא למען מטרה אחת בלבד שנו חכמים את גבולות הארץ, כשם

שלא לצורך מטרה אחת נועדו הגבולות בעת העתיקה, וכשם שלא היה קו גבול שאותו ניתן היה לחתוך בסכין.²⁰ בעוד שהגבול כיום, הממשי או התיאורטי, מצטייר בעינינו כדבר מוחלט לכל עניין שהוא: לבטחון, למסחר, לסוג מטבע, למכס, אחריות פלילית וכן הלאה, הרי שבעבר לא כן היה המצב, ועניינים אלו היו גמישים בהרבה. ואכן, נראה כי בתקופת המשנה, היתה לחכמים, אף בעת ובעונה אחת, יותר מאשר דעה אחת ביחס לגבולותיה של ארץ-ישראל.

מסתבר אפוא שגבולותיה של ארץ-ישראל, כגבולותיה של כל ארץ אחרת, היו תלויים בשטחי היישוב של האוכלוסיה היהודית, וממילא היו נתונים לשינויים במשך השנים. שינויים אלו ניכרים בתוואי הגבול השונים ששרדו: החל מתקופת המקרא דרך גבול 'עולי מצרים' וכלה בגבול 'עולי בבל' הידועים מתקופת המשנה. ואולם, לבד מן הגבולות ה'היסטוריים', כגון: 'כל שהחזיקו עולי בבל', היו גם גבולות פונקציונאליים, המשתנים באותה שעה ממש לצורך המטרות השונות. גבולותיה של ארץ זו לעניין שביעית, למשל, אינם שווים לגבולותיה שלעניין גיטין, ואלו אינם שווים בהכרח לגבולות שלעניין אחר. ואולם, טרם יתברר העניין באופן סופי, שומה עלינו לעיין באופן מחודש במשנת גיטין שהובאה לעיל.

ג. למקורה של גיטין א, ב

לעיל בחנו את משנת גיטין כמות שהיא. עתה נבחן אותה על רקע מקומה, דרכי התהוותה, ושאלות אחרות התלויות במה שנקרא 'הביקורת הגבוהה'. מסכת גיטין נפתחת כך:

המביא גט ממדינת הים –	צריך שיאמר בפני נכתב ובפני נחתם.
רבן גמליאל אומר:	אף המביא מן הרקם ומן החגר.
רבי אליעזר אומר:	אפילו מכפר לודים ללוד.
וחכמים אומרים:	אינו צריך שיאמר בפני נכתב ובפני נחתם,
	אלא המביא ממדינת הים, והמוליך...
רבי יהודה אומר:	מרקם למזרח ורקם כמזרח,
	מאשקלון לדרום ואשקלון כדרום,
	מעכו לצפון ועכו כצפון,
רבי מאיר אומר:	עכו – כארץ ישראל לגיטין.

והנה, כבר צוין לעיל, שאם קיימת נטייה מוצדקת למצוא את ההבדל בין הגבולות בפער ההיסטורי המשוער המשתקף בהם, הרי שאי אפשר לומר כן ביחס למשנתנו. הלא מעמדה של עכו אינו תלוי רק במחלוקת בין התנאים, שזה מתאר את המציאות כך וזה אחרת, שכן

20. ברם, אין להכחיש כי לעתים היו מקרים מעין אלו. עיין: מעשרות ג, י: 'תאנה) עומדת בארץ ונוטה לחוצה לארץ, בחוצה לארץ ונוטה לארץ – הכל הולך אחר העקר'; מכות ב, ז: 'אילן שהוא עומד בתוך תחום ונופו נוטה חוץ לתחום', וכו'. כלומר, אין חותכים את העץ בסכין (ובשל השקפה קיצונית מעין זו, שלפיה ניתן למדוד בדיוק נמרץ, הוציאו את ר' ירמיה מבית המדרש – ראה ב"ב כג ע"ב).

מעמדה של עכו היה דו-ערכי אף בעיני חכם אחד: ר' מאיר. לדעת ר' מאיר עכו היא כארץ-ישראל לעניין גיטין, אף שאינה ארץ ישראל לעניין אחר (אלא שלא פירש מהו). אכן, מעמדה הדו-ערכי של עכו גלוי הן מן המקורות הספרותיים המעידים על כך, והן מתולדותיה של עיר זו והשתלכותה בתוך ארץ-ישראל. כך, לדוגמה, אמר רב אחא בר יעקב בירושלמי שביעית פ"ו ה"א, לו ע"ב: 'עכו יש בה ארץ-ישראל, ויש בה חוצה לארץ'.²¹ ברם, לענייננו אין זה משנה בדיוק כיצד נוצרה דו-משמעותיות זו, כמו שחשוב לברר ביחס למה אין עכו ארץ-ישראל. לשון אחרת: כשתיארו חכמים את גבולות הארץ במשנת גיטין, ביחס למה אמרו את דבריהם?

לכאורה, ממקומה של המשנה אתה למד שחכמים אמרו את דבריהם ביחס לגיטין. כיוון שבמשנה הראשונה נשנתה הלכה ביחס ל'המביא גט ממדינת הים' (לארץ-ישראל), הרי שצריכים היינו להבהיר היכן מסתיים גבולה של חוץ-לארץ ומתחילה ארץ ישראל. ואולם, היא הנותנת, הלא מדברי ר' מאיר ניתן ללמוד את ההיפך: מכלל דבריו האמורים ביחס לגיטין ניתן ללמוד כי המשנה שלפני כן המתארת את גבולות הארץ לא נשנתה ביחס לגיטין דווקא.²² אם כן, ביחס למה נשנו גבולות הארץ הידועים ממשנת גיטין ואלביא דר' מאיר?

העיון במשנה מגלה עד מהרה כי התנאים נחלקו ביחס לשאלה, איזו היא 'מדינת הים' המוזכרת במשנה הראשונה. האם הכוונה היתה למדינה מעבר לים ממש, או שמא לאו דווקא?²³ זהו שפירשו חכמים במשנה: 'רבן גמליאל אומר: אף המביא מן הרקם ומן החגר, רבי אליעזר אומר: אפילו מכפר לודים ללוד'. לאמור, לדעת רבן גמליאל²⁴ לא נתקנה התקנה, המחייבת את השליח לומר 'כפני נכתב וכפני נחתם', אם בא השליח מעבר לים דווקא, אלא אף אם בא לארץ-ישראל בעד גבולותיה היבשתיים, לאמור, מן המזרח או מן הדרום. יתר עליו ר' אליעזר, שסבר כי החובה על השליח מוטלת לאו דווקא אם בא מחוץ-לארץ, אלא בכל מקרה, שבו הבעל והאשה אינם גרים באותו מקום, ואפילו אם בא השליח ממקום קרוב כקרבת כפר לודים ללוד.²⁵

21. למעמדה של עכו, עיין: ש' קליין, ארץ הגליל, ² ירושלים תשכ"ז, עמ' 149 ואילך, על המקורות התלמודיים שבהם מוזכרת העיר ראה: מ"ד יודילוביץ, 'העיר עכו בימי התנאים והאמוראים', סיני, יג (תש"ד), עמ' קפג-קצב.

22. לו היה התנא עומד בגיטין מלכתחילה, לא היה טעם לפרט את עניין הגיטין. משמע אפוא שהתנא עוסק בעניין אחר.

23. עיין: א' וייס, 'הערות לגיטין פ"א מ"א ולסוגיית הבבלי שם ב, א"ה, ב', ספר הזכרון לא' קמינקא, וינה תרצ"ז, עמ' 21-30 (= הנ"ל, על המשנה, אוסף מאמרים, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן [חסרה שנת דפוס (תשכ"ט)], עמ' 16-25); ועיין היטב במשנת יבמות טו, א"ב.

24. הוא, כנראה, רבן גמליאל דיבנה. לזיהוי ראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה לשיעית, עמ' 482; מ' הרשקוביץ, 'הכנס בבני ברק', אור המזרח, כו (תשל"ח), עמ' 71-91 (במיוחד: עמ' 85 הע' 42).

25. אמנם, בגמרא, שם ד ע"א, הובאה שיטת אביי, שלפיו שיטת ר' אליעזר אמורה 'בעירות הסמוכות לארץ ישראל ומובלעות בתחום ארץ ישראל', ונמצא אפוא שכפר לודים היה מובלעת. ר"ש ליברמן (תוספתא כפשוטה לגיטין עמ' 776), העמיד 'מובלעות' ביישוב של נכרים, אך דומה כי השיטה מעיקרה (בין לפירוש הגמרא ובין לפירוש ר"ש ליברמן), אינה מכוונת לפשט העניין.

והנה, דומה כי אף מכאן למדים אנו כי גבולות הארץ המתוארים בהמשך לא נשנו במקורם במשנת גיטין, שכן, שני הבדלים קלים מצויים בין ההלכה שבדברי רבן גמליאל לבין הגבולות המתוארים בפיו של ר' יהודה. ראשית, בעוד שר' יהודה מתייחס לגבולות הארץ בדרום בסיוע 'אשקלון', הרי שרבן גמליאל משתמש במונח 'החגר', שאינו זהה, כפי שעוד יתברר להלן. שנית, בעוד ר' יהודה מדבר על רקם, היינו העיר ששמה 'רקם' (=פטרה), הרי שרבן גמליאל מדבר על 'הרקם', בה"א הידיעה.²⁶ כידוע לכל, שם עצם פרטי אינו מקבל את תווית היידוע (לפחות לא בעברית הבתר-מקראית), ומכאן שהמלים 'הרקם', 'החגר' אינן מציינות שמות מקומות כי אם שמות אזורים: אזור הרקם ואזור החגר.²⁷ לאמור, 'הרקם' שבמזרחה של ארץ-ישראל אינו שם מקום מסוים, כי אם שם אזור גיאוגרפי, וכיוצא בו 'החגר', שלא היה מקום מוגדר אלא שם האזור, שבו רבים היו ה'חג'ר(ים),²⁸ הלא המה ה'חצרים' המוזכרים במקרא (=שרידי מצודות-חצר הידועים בחלקם למטיילים). כלומר רבן גמליאל סובר, שצריך השליח לומר 'בפני נכתב ובפני נחתם' בין אם בא לארץ ישראל מעבר לים, ובין אם בא מעבר למדבר: אחת היא אם בא מחוץ לארץ אשר למזרחה של ארץ-ישראל, או מחוץ לארץ אשר לדרומה של הארץ. נראה, כי חוסר

- כלומר, אין כל צורך להעמיד את דברי ר' אליעזר ב'מובלעות', במשמעות הגיאוגרפית או הדתית, אלא שכוונתו היתה כי בימיו צריך היה המביא גט לומר 'בפני נכתב ובפני נחתם' בכל מקרה 'אפילו מכפר לודים ללוד' (בדומה לשיטת רבינו תם בתוספות גיטין ו' ע"א ד"ה 'שאני').
26. כך ברוב כתבי-היד של המשנה, שלא כגרסת בעלי התוספות בגיטין ב' ע"א, ד"ה 'אף המביא מרקם'. מכל מקום, שווים הכל לקרוא 'החגר'. ראה: מ"ש פלדבלום, דקדוקי סופרים למסכת גיטין, ניו יורק, תשכ"ו.
27. כך, למשל, 'כרמל' במקרא הוא שם מקום מסוים, אך 'ארץ הכרמל' הוא שם אזור 'גלעד' הוא שם עצם פרטי (אולי אף של מקום), אך 'הגלעד' הוא שם אזור. כך אף בלשון ימינו: 'שומרון' היא עיר, אך 'השומרון' הוא חבל ארץ. לעניין זה ראה: צ' הר-זהב, 'השם הפרטי ודינו לגבי הנטייה והא-ההודעה', לשוננו, יד (תש"ו), עמ' 198-200; ג' ביטון, 'הדברת - שם מקום ביידיע', בית מקרא, כד (תשל"ט), עמ' 73-74 (תודתי נתונה לפרופ' מ"ע פרידמן, אשר העירני על מאמר זה).
28. ב' מזר (ערים וגלילות בארץ ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 132 ואילך), מזהה את החגר עם השורש הכללי-שמי, כלשונו, שהוראתו אזור, היקף, אך אינו מבחין בין 'רקם' - שם מקום, לבין 'הרקם' - שם אזור. על הגבול הדרומי ראה עוד: מ' גיחון, 'אדום-אידומיאה והלימס ההרודיאני', דורון לבנציון כ"ץ, תל אביב תשכ"ז, עמ' 205-218; G.I. Davis, 'Hagar, El-Hegra and the Location of Mount of Sinai', *Vetus Testamentum*, XXII (1972), pp. 152-163. אפשר כי כשם שריבוי ה'חג'ר' הוליד לשם אזור 'החגר', כך ריבוי של 'רג'ם, תלי האבנים, יצר את השם 'הרקם'. רבים הם התלים במזרחה של ארץ-ישראל הקרויים 'רוג'ם': כגון רוג'ם-הירי בגולן, רוג'ם אל-ג'למה (תסלים), רוג'ם אינומירה (בית נמרים), ועוד רבים. (ראה: מ' אבי יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, מהדורה רביעית, ירושלים תשמ"ד, עמ' 171 ואילך, ולפי מפתח). על תלים אלו ניתן להוסיף את יגר-שהדוּתא, הוא התל המצוי בגבול ארץ-ישראל וסוריה הארמית, שהיה, כנראה, המפורסם שבתלים, בין לפי המקרא (בר' לא, מז), ובין לפי ברייתא דתחומין. אם אכן 'רקם' היא רגם, אבן (כשמה הלועזי של העיר: פטרה), ולא (רק) שמו של אחד ממלכי מדין (במ' לא, ח), היכול לשקף גם אטימולוגיה עממית, כי אז המעתק האפשרי המוצע כאן הוא: רקם < רגם, וצריך עיון. (וראה עוד בנספח בסוף המאמר.)

התאימות המליאה בין שני חלקי המשנה מעיד על כך שהמשנה המתארת את הגבולות 'הועברה' לפתיחת מסכת גיטין ממקור תנאי אחר על מנת לשמש פירוש להלכות אשר גבולות הארץ משמעותיים עבורן, ובפרט מפני שהמלה 'גיטין' הוזכרה בה. על כורחנו עלינו לצמצם דברינו ולומר, שדברים אלו אינם יוצאים מגדר השערה, שכן איננו יכולים להצביע על המקור שממנו נטל התנא את משנת גבולות הארץ כדי להעבירה לכאן.

המעניין בדברי חכמים יעמוד עד מהרה על כך שהם נצרכו לדעת את גבולותיה של ארץ־ישראל אף לעניין טומאה וטהרה בכלל, וטומאת ארץ העמים בפרט. נעניין, לפיכך, במספר הלכות המלמדות על עניינים אלו.

במקוואות ח, א שנו חכמים: 'ארץ ישראל טהורה ומקוואותיה טהורים' מקוואות העמים שבחוצה לארץ – כשרין לבעלי קריין, אפילו נתמלאו בקילון' וכו'. בתוספתא שם ו, א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 657), שנו פרטים נוספים בעניין הלכה זו: 'ארץ הכותיים טהורה, מקוואותיה ומדרותיה ושביליה טהורות; ארץ העמים טמאה, מקוואותיה ומדרותיה ושביליה טמאין'.²⁹ לאמור, הלך אדם בדרך ולא ידע אם נטמא אם לאו, באה ההלכה שלפנינו ומלמדת אם טמא הוא אם טהור. כך גם שנו בירו' ברכות פ"ג ה"א, ו ע"א: 'תני: מטמא כהן ויוצא לחוצה לארץ לדיני ממונות ולדיני נפשו' ולקידוש התודש ולעיבור שנה' וכו'. הווי אומר, הנזהר בטהרה צריך לדעת את גבולה של ארץ־ישראל לבל ייטמא.³⁰

בתוספתא אהלות יח, ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 616), שנו חכמים: 'עיירות המובלעות בארץ־ישראל, כגון סוסיתא וחברותיה, אשקלון וחברותיה, אף על פי שפטורות מן המעשר ומן השביעית, אין בהן משום ארץ העמים'. כלומר, לעניין שביעית ומעשרות אשקלון נחשבת כחוץ־לארץ, כאמור גם בכרייתא דתחומין (ומשנת גיטין), וממילא פטורין פירותיה ממעשרות. ואולם, באותה שעה ממש היו סוסיתא ואשקלון נחשבות כבתחומה של ארץ ישראל לעניין ארץ־העמים, וממילא טהורות היו.³¹ אם כן, כשם שלדעת ר' מאיר מעמדה של עכו היה דו־ערכי ביחס לשביעית או לגיטין, כך מעמדן של אשקלון וסוסיתא היה כפול: מארץ־ישראל הן לעניין טהרה, אך הן כחוץ־לארץ לעניין שביעית. הרי שוב ניכר האופי הגמיש של גבולה של ארץ־ישראל, ואחת היא אם חכמים קבעו במפורש שטח בעל מעמד דו־ערכי כגבול הצפוני, או שההתייחסות למקומות השונים בגבול היתה בהתאם לעניין המסוים שבו דנו. על מעמדה זה של אשקלון למדים אנו מן התוספתא שם

29. לעניין הגרסה, ראה: ר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ד, ירושלים תרצ"ט, עמ' 28-29.

30. דוגמה לכך ניתן לראות בנדדים נג ע"ב (סנהדרין יב ע"א): '(דתניא): אין מביאין ירק מן חוצה לארץ לארץ, רבי חנניה בן גמליאל אומר: מביאין ירק מן חוצה לארץ לארץ, מאי טעמא? ... משום גוש'. ברם, אפשר שגזרו טומאת ארץ העמים אף אם אין גושי אדמה בירקות (וייתכן שהיבוא נאסר גם מטעמים אחרים).

31. השווה לכך הלכה בעלת משמעות דומה בתוספתא כלים, ב"ק, א, ה (מהדורת צוקרמנדל עמ' 569 גיטין ח ע"א), 'בשלשה דברים שוה סוריא לארץ ישראל, ובשלשה לחוצה לארץ: עפרה מטמא כחוצה לארץ... וחייבת במעשרות ובשביעית (כארץ־ישראל)'.

בהמשך (יח, טו, עמ' 617): 'בראשונה היו אומרים תחומי אשקלון: מקבר גדול ועד יגודיו ועד תרעין הן טמאין, ונמנו עליהם חכמים וטיהרום'. כלומר, מעמדה של אשקלון השתנה מטומאה לטהרה, כמבואר בפירוט בהמשך (ובמקבילות).

כיוצא בזה ניתן לומר ביחס לרקם. בנידה ז, ג שנו חכמים:

כל הכתמין הבאים מרקם – טהורין.

רבי יהודה מטמא, מפני שהם גרים וטועין.

לאמור, לדעת תנא-קמא אנשי רקם אינם יהודים, וממילא כתמי דם הנידה, ששלחו משם על ידי בני המקום אל חכמי ארץ-ישראל יושבי יבנה או אושא, אין בהם טומאת נידה.³² לעומת זאת, ר' יהודה סבר, שהחכמים הבאים מרקם טמאים, כלומר, אנשי המקום יהודים הם, אלא 'שהם גרים וטועין'. לדעת ר' יהודה בני המקום לא גויים היו, אלא צאצאי אדומים ונבטים (=שלא קיימו את ההלכה כיאות),³³ גרים ובני גרים. מסתבר כי כדרך יחסם המתנשא של בני מרכז תרבותי אל אנשי ספר, כן נהגו בני ארץ-ישראל בבני רקם: או שראו בהם גויים גמורים, או שראו בהם גרים. הווי אומר, ר' יהודה, שטימא את דם בנות רקם בראותו כאנשי המקום יהודים, אך גרים, הוא שאמר 'מרקם למזרח ורקם כמזרח', כלומר, רקם היא כחוץ-לארץ. משמע אפוא שמעמדה של רקם לא היה חד-משמעי, והיה שנוי במחלוקת גם בין החכמים עצמם, וגם בעיני אותו חכם שראה את רקם כחוץ-לארץ ובה בשעה הודה כי יושביה יהודים, אף אם גרים וטועים.

ובכן, כדרך השטח הדו-ערכי בצפון המשקף את העובדה שהגבול לא היה קו חד-משמעי (או מסופק), וכשם שמעמדה של עכו לא היה חד-משמעי,³⁴ כך גם מעמדן ההלכתי של אשקלון בדרום ורקם במזרח לא היה חד-משמעי. אחת היא אם נקבע 'שטח ביניים', אם לאו. הכלל העולה מן העיון בהלכות השונות הוא שהן משקפות גבולות של ארץ-ישראל שאינם חד-ערכיים, אלא תלויים בעניין המדובר: מצוות התלויות בארץ, גיטין או טומאת ארץ העמים.

מכל מקום, דומה, כי ניתן ללמוד מהלכות אלו האמורות ביחס לאשקלון ולרקם, כי ר'

32. דומה כי יושבי רקם שלחו דם כחלק משאלות-חכם ששאלו, ובכך ניכרת, כמובן, זיקתם של בני מקום ספר זה אל בני המרכז הגיאוגרפי והתרבותי. ברם, חכמי הארץ לא השיבו להם באותה מטבע של קרבת רב לתלמיד, וממילא מסתבר, שלא היו כתמים אלו עבורם אלא הטרדה בעלמא.

33. על תנועת הגיור הגדולה והשפעתה על הרכבו של היישוב היהודי, ראה: ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל, ב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ל, עמ' 278; א' רפפורט, 'הערים ההלניסטיות וייהודה של ארץ ישראל בתקופת החשמונאים', דורון לבנציון כ"ץ עמ' 219-230; ב"ץ לוריא, מינאי עד הורדוס, ירושלים תשל"ד, עמ' 225 ואילך; ש' זר, 'הרקע ההיסטורי של ישובי החרמון', בתוך: ש' אפלבוים (עורך יחד עם אחרים), החרמון ומרגלותיו, עמ' 142-151; (ולכלל הגיור, ראה ביבליוגרפיה: יוחנן ארנון, אברהם בן אברהם, תל אביב תשכ"ט, וניתן להוסיף כהנה וכהנה.)

34. בין מפני שמעמד עכו היה תלוי – לעניין מצוות התלויות בארץ היא היתה כחולל ולעניין גיטין כארץ ישראל – ובין מפני ספק אחר, שעליו למדים אנו מאהלות יח, ט: 'מזרח עכו היה ספק, וטיהרוהו חכמים'.

יהודה, ששנה בגיטין את גבולותיה של ארץ-ישראל, שנה דבריו ביחס למצוות התלויות בארץ, כעין הברייתא דתחומין, אף כי קיימת אפשרות רחוקה שגבולות הארץ נשנו ביחס לטומאת ארץ העמים. בין כה וכה, נראה כי משנה זו נלקחה ממקומה, וניטעה במסכת גיטין כפרשנות למשנה, בנוסף לפרשנויות אחרות (או 'תלמוד'), המצויות בה.³⁵

סיכום

חכמים שנו את גבולות הארץ, ברמות שונות של פירוט, לצורך ההלכות הבאות: (א) מצוות התלויות בארץ; (ב) שביעית וחלה; (ג) גיטין; (ד) טומאה וטהרה. מסתבר כי הגבולות לא היו חד-משמעיים, ולצורך עניינים הלכתיים נשנו גבולות אחדים. בגבול הצפוני נקבע שטח בעל מעמד הלכתי דו-ערכי, ספק חו"ל ספק ארץ-ישראל, ביחס לשביעית וחלה. בדרום ארץ-ישראל ובמזרחה לא נוצרה מערכת גבול הלכתית במתכונת דומה, כנראה על שום מיעוט האוכלוסיה היהודית במקום. יחד עם זאת, ניכר המעמד הדו-ערכי של מקומות הגבול העיקריים בספר המזרח והדרום, רקם ואשקלון. העיון הצורני במשנת גיטין מלמד כי הגבולות השנויים במשנה זו הועברו לשם ממקום אחר, וסדר זרעים (או טהרות) הוצע כמקור המשוער של הגבולות השנויים בגיטין.

נספח

לקריאת השמות 'רקם' ו'חגר'

בהערה 28 הובאו דברי דייוויד הדן בקשרי הגר-חגר. לפי דרכו קורא הוא 'חגר', בשני פתחים, ואפשר שהצדק עימו. את ההגייה המקובלת, בשני סגולים, כבמשניות מהדורת ח' אלבק בניקודו של ח' ילון, ניתן לייחס להשפעתה של המלה הסמוכה 'רקם' הידוע מן המקרא ראה: י' פרס, 'רקם', תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 328-336 (= הנ"ל, מחקרים בידיעת הארץ וטופוגרפיה מקראית, ירושלים תשכ"א, עמ' 175-186). עיון בכתבי-יד שונים של המשנה מעיד על כמה מסורות הגייה: להגיות נוספות: (א) רקם חגר (בטעות: 'חקר' (!) - ח"ת צרויה וקו"ף (צ"ל: גימ"ל) סגולה - כתב יד פאריס 328-329; (ב) רקם (הרי"ש אינה מנוקדת), הגר (בה"א!) - א"י כץ, גנזי משנה, ירושלים תש"ל, עמ' עז; (ג) רָקָם ולאחר מכן: רָקָם (פעמיים), הגר (בה"א!) הגימ"ל כנראה דגושה) - כ"י פרמה, די רוססי 138; (ד) רָקָם, חָגֵר - כ"י קופמן 50; (ה) פעם רקם ופעם רקם - אוסף קטעי הגניזה של המשנה בניקוד בבלי, בעריכת י' ייבין, ירושלים תשל"ד, עמ' 25.

35. בעוד שהאופי הפרשני של דברי רבן גמליאל ור' אליעזר ניכר מתוכם, שכן אין קיום לדבריהם ללא ההלכה המקדימה, הרי שלא כך המצב ביחס לגבולות הארץ האמורים במשנה. אם כן, אפשר שבהעתקת משנה זו לגיטין ממקומה ה'מקורי' הושמטה הכותרת המצופה (כגון: 'אי זו היא ארץ ישראל?'), לפי שלא היה בה יותר צורך, שכן העניין ניכר מן המשנה גופה, שבה דנים חכמים במדינת הים ובארץ-ישראל (כניגוד).